

کتابشناسی ادبیات دوره صفویہ

ابوالقاسم رادفر

تابستان ۱۳۹۰

سرشناسه	رادفر، ابوالقاسم، ۱۳۳۹ -
عنوان و نام پدیدآور	کتابشناسی ادبیات دوره صفویه / ابوالقاسم رادفر.
مشخصات نشر	تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری	۳۸۸ ص.
شابک	۹۷۸-۹۶۴-۸۸۰۲-۷۱-۹
وضعیت فهرست‌نویسی	فها.
یادداشت	فها.
یادداشت	کتابنامه.
یادداشت	نمایه.
موضوع	ادبیات فارسی - قرن ۱۱ - ۱۲ ق - سرگذشته و کتابشناسی.
موضوع	سبک هندی - تاریخ و نقد - کتابشناسی.
رده‌بندی کنگره	۱۶۰۹۰۲ / ۳۳۴۹ / ۱۶۰۹۰۲.
رده‌بندی دیویی	۰۱۶/۸۱۵.۹۰۲.
شماره کتابشناسی ملی	۰۲-۳۱۴-۸۵م

مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»

کتابشناسی ادبیات دوره صفویه

ابوالقاسم رادفر

طراح جلد: فرزاد ادیبی

صفحه‌آرا: میثم رادمهر

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۰

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۷۷۰۰۰ ریال

چاپ دیجیتال مؤسسه «متن»

ISBN: 978-964-8802-71-9

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۸۰۲-۷۱-۹

کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

فروشگاه شماره ۱: تهران - انتهای خیابان فلسطین جنوبی - خیابان لقمان ادهم - بن‌بست بوذرجمهر - شماره ۲۳ - مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن». تلفن: ۰۲-۶۶۹۵۱۶۵۰ - ۶۶۹۵۱۶۶۲. صندوق‌پستی: ۱۳۷۵-۱۳۱۴۵

پست الکترونیک: Publishing@honar.ac.ir وب‌سایت: www.honar.ac.ir

فروشگاه شماره ۲: میدان فلسطین - خیابان شهید برادران مظفر - شماره ۵۳ - مؤسسه فرهنگی هنری صبا. تلفن: ۱۱-۶۶۴۹۴۵۰۸ و ۹-۶۶۴۸۷۵۳۶. صندوق‌پستی: ۲۹۳۳-۱۴۱۵۵. پست الکترونیک: Saba@honar.ac.ir

publishing.honar.ac.ir

نشانی فروشگاه اینترنتی:

فهرست مطالب

۷	پیشگفتار
۱۱	سیک هندی
۲۵	مقالات
۵۱	پایان نامه ها
۶۳	مؤلفان
۲۰۳	آثار
۳۱۵	به زبانهای دیگر
۳۱۷	فهرست منابع
۳۲۳	نمایه اشخاص
۳۷۷	نمایه موضوع

پیشگفتار

بر ارباب پژوهش و رهروان وادی تحقیق، هیچ گاه ارزش و اهمیت کتابشناسی‌ها پوشیده نبوده است. فهرست‌ها و کتابشناسی‌ها در واقع نخستین پایه مطالعات و تحقیقات به شمار می‌آیند. این گونه آثار است که ما را با گذشته فرهنگی دور و دراز خود پیوند می‌دهد، زمینه‌های مختلف فرهنگی گذشتگان را به آیندگان منتقل می‌کند و راه را به آیندگان نشان می‌دهد. به مدد کتابشناسی‌ها و فهرست‌هاست که درمی‌یابیم گذشتگان ما در چه دانش‌هایی تحقیق کرده و آثاری از خود به جا گذاشته‌اند. همچنین این نکته بر ما روشن می‌شود که در کار تحقیق و دستاوردهای جدید تحقیقی، اگر بدون مقدمه و توجه به پیشینه تحقیق، وارد پژوهش شویم و فکر کنیم در آن زمینه هیچ گونه کاری صورت نگرفته و صرفاً تحقیق ما نو و بکر است، پس از صرف وقت زیاد متوجه می‌شویم که کارهای اساسی و غنی متعددی در آن زمینه خاص وجود داشته و کاری که ما صورت داده‌ایم و وقتی که صرف کرده‌ایم بیهوده بوده است.

بنابراین، برای شروع هر تحقیقی، اولین گام، جست‌وجو در کتابشناسی‌ها و فهرست‌هاست که به عنوان بازوی اصلی محقق به او کمک می‌کند و نشان می‌دهد که کارهای صورت گرفته قبلی کدام‌اند و چه نارسایی‌هایی در آنها هست تا محقق جدید، بر اساس منابع موجود و کارهای صورت گرفته، پایه و طرح تحقیق خود را پی‌ریزی کند و از تکرار مکررات و کارهای انجام‌شده خودداری ورزد و بتواند سخنان نو و تازه در نوشته خود بیاورد. زیرا همیشه پایه‌های تحقیق بر رفع نارسایی‌های کارهای موجود و آفرینش کاری نو و بکر — و نه صرف رونویسی و نقل قول از نوشته‌های دیگران و بدون هیچ گونه ابداع و نوآوری — استوار است. از این‌روست که همیشه کار تقلیدی و فاقد ابتکار چندان مورد استقبال قرار نمی‌گیرد و ارزش همسانی با کارهای ابداعی ندارد و به قول شاعر «سخن نو آر که نو را حلاوتی است دیگر».

اینجاست که پژوهشگر راستین و نوجو وارد میدان تحقیق می‌شود و با صبر و حوصله و پشتکار، در لابه‌لای متون و آثار گذشته و زمان خود جست‌وجو و تفحص می‌کند، کمبودها و نقص‌ها را که از دید پژوهشگر قبلی به دور مانده نشان می‌دهد و به نحو مطلوب در تحقیق خود مطرح می‌سازد. به عبارت دیگر، او به جبران هر آنچه از تحقیق قبلی فوت شده، می‌پردازد.

لذا برای رسیدن بدین منظور، پژوهشگر جست‌وجوگر باید از کم‌وکیف کارهای صورت گرفته در زمینه مورد تحقیق، اطلاع کامل حاصل کند تا آن را پایه و اساس پژوهش خود قرار دهد و این کار جز از طریق مراجعه به کتابشناسی‌ها، فهرست‌ها و مآخذ کتابخانه‌ای امکانپذیر نیست. بدین ترتیب، ارزش کار کتابشناسی و ضرورت استفاده از آن روشن می‌شود و ضرورت طرح و توسعه این رشته — که بهترین کمک‌رسان اهل تحقیق است — آشکار می‌گردد.

از طرفی، امروزه به سبب گسترش و ترقی ابزار چاپ، انتشار موضوعات علمی و فرهنگی گوناگون چنان سرعتی گرفته است که محقق برای پژوهش و رسیدن به دستاوردهای تازه در رشته مورد مطالعه خود، چاره‌ای جز این ندارد که از همه‌گونه ابزارهای اطلاعاتی، به‌ویژه کتابشناسی‌ها و فهرست‌ها — در کنار ابزارهای اطلاع‌رسانی جدید — به هر شکل ممکن بهره‌جوید تا بتواند تحقیقی روزآمد و مستند و مفید به علاقه‌مندان و پژوهشگران آن رشته خاص عرضه کند.

با این مقدمه آشکار می‌شود که برای شناخت صحیح و درست هر شخصیت، موضوع، یا دوره تاریخی، تهیه کتابشناسی و دادن پیشینه تحقیق و نقد و بررسی آن موضوع، شخص، یا دوره، امری ضروری است، به شرط اینکه کار تدوین و تألیف کتابشناسی و فهرست، روشمند و دقیق باشد و کوشش شود تا آنجا که ممکن است، مواد مهم و درست و ارزشمند جمع‌آوری گردد و در صورت امکان توصیفی همراه با نقد و بررسی باشد، به ویژه در بررسی دوره‌های تاریخی — که به لحاظ گستردگی رشته‌ها و شاخه‌های مختلف علمی آن — کار قدری مشکل‌تر می‌شود. بنابراین، برای رسیدن به دقت بالا در اجرای کار تحقیقی، موضوعی کردن آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. لذا ما در این پژوهش و تألیف، صرفاً به جنبه‌های ادبی و دانش‌های مربوط با آن می‌پردازیم — آن هم در حد متعارف و در چارچوب طرح پیش‌بینی شده — زیرا پرداختن به کل مطالب در حوزه زبانی- ادبی مکتب اصفهان با دیگر شاخه‌های آن چون تاریخ، جغرافیا، دین و اخلاق، که چندان بی‌ارتباط با آن نیست، مجال گسترده‌ای

را می‌طلبید. از این‌رو در اثر حاضر، تلاش بر آن بوده تا در همین محدوده مشخص‌شده، دورنمایی از وضعیت شاخهٔ ادبی مکتب اصفهان عرضه شود.

ذکر این نکته هم ضروری است که وقتی از مکتب اصفهان سخن می‌گوییم، فقط بیان دستاوردهای زبانی- ادبی دوران صفویه در ایران - آن هم از ۱۰۰۰ تا ۱۱۳۵ ق - نیست، بلکه دایرهٔ نفوذ و گسترش زبان و ادبیات فارسی در حوزه‌های خارج از مرز ایران در آن دوره، چون شبه قارهٔ هند و پاکستان، ترکیه و... مطرح است که ما برای رعایت اختصار و نیز به سبب محدودیت کار، فقط به دو حوزهٔ ایران و هند پرداخته‌ایم، زیرا ذکر مکتب اصفهان، یا در تعبیر ادبی آن «سبک هندی»، بیش از هر چیز این دو سرزمین را پوشش می‌دهد. روابط عمیق ایران و هند، به‌ویژه از دورهٔ غزنویان، موجب شد رفت‌وآمدها روزبه‌روز گسترش یابد و سلسله‌های ایرانی چندی در شبه‌قاره حکومت کنند که بیش از همه باید از دورهٔ تیموریان بزرگ در هند یاد کرد. همین روابط موجب پیدایش مکتب اصفهان یا سبک هندی گردید که در منابع فراوان به این مسئله اشاره شده و در ضمن کتابشناسی ذکر آن منابع آمده است.

به نوشتهٔ شادروان احمد گلچین معالی در مقدمهٔ *کاروان هند* (مشهد، آستان‌قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۶۹، صص چهارپنجم) در دوره‌ای حدود ۲/۵ قرن، یعنی از آغاز عهد شاه اسماعیل اول (۹۰۷ ق) تا پایان کار شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۳۵ ق)، تعداد ۷۴۵ نفر شخصیت علمی، ادبی و فرهنگی - و بعضاً سیاسی و دینی - از ایران به هند مهاجرت کرده‌اند که فقط ۱۱۸ نفر آنان حکیم، ادیب، فقیه، دانشمند و ۵۷ نفر خوشنویس بوده‌اند.

این ارتباط تنگاتنگ بین سلاطین صفویه و تیموریان هند - که هر چند گاهی میانشان کدورت‌هایی بوده - به همراه اتحاد مذهب و اشتراک زبان، مناسبات مشترکی در زمینه‌های گوناگون بین آنان به وجود آورد که پیدایش مکتب اصفهان یا سبک هندی در بعد ادبی و هنری آن، حاصل همین پیوندهای فرهنگی - هنری و بیشتر ادبی بود؛ چیزی که ما در این پژوهش در پی معرفی آنیم.

بدون اغراق، باید اذعان کرد که این دوره (دورهٔ صفویان و گورکانیان هند) از لحاظ پیوندهای سیاسی، تاریخی، فرهنگی، ادبی و هنری و... علی‌رغم برخی ضعف‌ها و نارسایی‌ها - که در هر عصر و دوره‌ای طبیعتاً کم یا زیاد وجود دارد - از نظر اشتراکات فرهنگی، ادبی، و هنری مهم‌ترین و عمیق‌ترین دورهٔ تاریخی دو ملت ایران و هند به شمار می‌رود و به ضرس قاطع می‌توان گفت که بررسی جداگانه و تنه‌ای هر یک از دو سویهٔ این ارتباط و تفاهم فرهنگی در عرصه‌های مختلف، نطمه به دیگری

می‌زند؛ زیرا عجزین‌شدن این دو فرهنگ به حدی است که گویی روحی واحد است که در دو کالبد دمیده شده است. از این رو، ما در این پژوهش، با توجه به منابع دسترس — و بیشتر به صورت انتخابی — به معرفی اشخاص شامل شاعر، نویسنده، تاریخ‌نگار، فرهنگ‌نویس، دستورنویس، داستان‌پرداز، انشانویس، نویسنده کتاب‌های اخلاقی و بعضاً دینی و.... می‌پردازیم و کتاب‌های معروف در این زمینه‌ها را هم معرفی می‌کنیم، بدان انگیزه که حد و مرز این زمینه‌های فرهنگی، ادبی، تاریخی تا حدودی مشخص شود. ضمناً کوشیده‌ایم مقالات و پایان‌نامه‌های مربوط به این دوره تاریخی (۱۰۰۰ تا ۱۱۳۵ق) را هم، با مراجعه به کتابشناسی‌ها، فهرست مقالات و بعضاً مراجعه به برخی از مراکز آموزش عالی جمع‌آوری کنیم و در ضمن این کتابشناسی بیاوریم؛ بدان امید که این کار تحقیقی، تا جای ممکن و با توجه به حجم کتاب کامل باشد. البته همانطور که ذکر شد، کتاب حاضر شامل تمام مباحث و آثار نیست و خواننده هم نباید انتظار کامل بودن آن را داشته باشد، زیرا وسعت تاریخی و اشتراکات فرهنگی - سیاسی ایران و شبه قاره در دوره مورد نظر، بسی بیش از این هاست و محدودیت صفحات کتاب و زمان در نظر گرفته شده برای تألیف آن، دمت ما را بسته است.

در اینجا لازم است از تمام کسانی که ما را در رسیدن بدین مقصود یاری کرده‌اند تشکر کنیم. امید است خوانندگان محترم با یادآوری لغزشها و نارسایی‌های کتاب، ما را در هرچه کامل‌تر کردن آن یاری دهند.

ابوالقاسم رادفر

۸۵ / ۴ / ۳۰